

מתוך ספרו: מלכות יהודה וישראל, מרכז שפירא תשס"ב, עמ' 284-304

הרב יהודה זולדן

התגוננות אישית וציבורית רודף בא במחתרת ומלחמה

(סנהדרין עב ע"א, עג ע"א)

מבוא

- א. מקורות דין רודף
- ב. מקור דין בא במחתרת
- ג. הבדלים בין רודף ובא במחתרת
 1. חובה או רשות להציל?
 2. אופי הפעולה והמעשה
 3. להציל קודם מאחד מאבריו
 4. התראה
- ד. מכנה משותף בין רודף ובא במחתרת.
 1. העמדתם לדין
 2. סיכון על מנת להצילם
- ה. מקור מצות מלחמה.
 1. עזרת ישראל מיד צר
 2. כיבוש ארץ ישראל
- ו. סוגי מלחמות אפשריות בזמן הזה
- ז. הסמכות להוציא כיום למלחמת מצוה
- ח. חובת העזרה והשתתפות בה
- ט. המשותף והשונה בין רודף, בא במחתרת ומלחמה
 1. סיכום

מבוא

עם ראשית תקומתה של מדינת ישראל, מלחמתנו העיקרית היתה נגד מדינות ערביות שכנות ועוינות. במידה מצומצמת יותר נלחמנו גם בארגוני המחבלים. בשנים האחרונות חל שינוי מהותי באופיין של המלחמות אותן מנהלת מדינת ישראל. עם מדינות ערב הסמוכות קיימים הסכמים שבכתב ושבשתיקה בדבר אי לוחמה, והמלחמה העיקרית היא בארגוני המחבלים היושבים בגבולותיה ובליבה של מדינת ישראל ופוגעים ביהודים בארץ, וכן באותה התקוממות של תושבים ערבים הגרים ביש"ע והפועלים כחלק מתוך אותם ארגונים ובתיאום איתם.

בספרות ההלכה התייחסו פוסקים בני דורנו למלחמות עם מדינות ערב הסמוכות על פי גדרי מלחמה במישורים שונים, אולם ביחס למאבק בארגוני המחבלים דנו גם בגדרי רודף. ננסה לחדד את ההבדלים העקרוניים שבין גדרי מלחמה גדרי רודף ובא במחתרת, ובעיקר על-פי שיטת הרמב"ם, ולאור זה ננסה לבדוק את מעמדה ההלכתי של המלחמה בינינו ובין ארגוני המחבלים, וכן את מעמדה של ההתקוממות הערבית (האינתיפדה).

א. מקורות דין רודף

במשנה בסנהדרין עג, א נאמר :

ואלו הן שמצילין אותן בנפשן. הרודף אחר חברו להורגו... תנו רבנן מניין לרודף אחר חברו להרגו שניתן להציל בנפשו? תלמוד לומר: 'לא תעמוד על דם רעך' (ויקרא יט, טז).

הגמרא שם שואלת, הלא פסוק זה נדרש לכך שאדם צריך להציל את חברו מסכנות הבאות עליו כגון טביעה, חיה רעה וכדו'. ותשובת הגמרא שאכן הפסוק 'לא תעמוד על דם רעד', מלמד על כך. אלא ששאלת הגמרא היתה מנין להציל אל הנרדף בנפשו של הרודף? ותשובת הגמרא למסקנה שלומדים זאת מהיקש לנערה המאורסה. אצל נערה מאורסה נאמר: 'ומת האיש אשר שכב עמה לבדו ולנערה לא תעשה דבר, אין לנערת חטא מות, כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כך הדבר הזה כי בשדה מצאה, צעקה הנערה המאורסה ואין מושיע לה'. (דברים כ, כה-כח). מה ענין, כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כך הדבר הזה? הרי זה בא ללמד ונמצא למד. מקיש רוצח לנערה המאורסה, מה נערה המאורסה ניתן להצילה בנפשו אף רוצח ניתן להצילה בנפשו. ומנין שנערה המאורסה ניתן להצילה בנפשו? כדתנא ר' ישמעאל 'ואין מושיע לה' הא יש מושיע לה בכל דבר שיכול להושיע.

ומכאן שחובת ההצלה נלמד מהפס': 'לא תעמוד על דם רעד', וההצלה אף בנפשו של הרודף מההיקש לנערה מאורסה. במדרש נלמד הדבר ממקור אחר. בדברים כה, יא-יב נאמר: כי יצאו אנשים יחדו איש ואחיו, וקרבה אשת האחד להציל את אישה מיד מכהו, ושלחה ידה והחזיקה במבושיו וקצותה את כפה לא תחוס עיניך.

בספרי פרשת כי תצא סי' רצג (עם פירוש תולדות אדם): וקצותה את כפה', מלמד שאתה חייב להצילה. מנין שאם אין אתה יכול להצילה בכפה הצילו בנפשה? תלמוד לומר 'לא תחוס עיניך'. ר' יהודה אומר נאמר כאן לא תחוס ונאמר לעיל (דברים ט, ז = בעדות שקר) 'לא תחוס עיניך', מה שם ממון אף כאן ממון.

וכן פסק הרמב"ם בהל' רוצח א, ז: ואם אינך יכולין לכוין אלא אם כן הרגוהו לרודף, הרי אילו הורגין אף על פי שעדיין לא הרג, שנאמר 'וקצותה את כפה לא תחוס עיניך'. וכן שם בהלכה טו:

הרואה רודף אחר חברו להרגו או אחר ערוה לבועלה ויכול להציל ולא הציל, הרי זה ביטל מצות עשה שהיא וקצותה את כפה, ועבר על שני לאוין, על לא תחוס עיניך ועל לא תעמוד על דם רעד.

כך כתב גם הרמב"ם בספר המצוות מצות עשה רמז, ולא תעשה רצג. הראב"ד בהלכה ז כותב: 'בספרי קא דריש לה הכי'. ודנו המפרשים אם הראב"ד רק התכוון לציין את מקורו של הרמב"ם שהוא בניגוד לאופן הלימוד בגמרא, או שהוא גם חולק עליו בעקבות כך, שהרי אין דרכו של הראב"ד להביא את מקור דברי הרמב"ם אלא להשיג...¹

ב. מקורות דין בא במחתרת

דין דומה, אך שונה לדין רודף הוא דינו של בא במחתרת. בשמות כב, א-ב: 'אם במחתרת ימצא הגנב והוכה ומת אין לו דמים. אם זרחה השמש עליו דמים לו, שלם ישלם. אם אין לו, ונמכר בגנותו' בגמרא בסנהדרין עב, א: הבא במחתרת נידון על שם סופו. אמר רבא מאי טעמא דבמחתרת? חזקה אין אדם מעמיד

¹ עיי"ש במגדל עז. בספר דינא דחיי עשין עז. שו"ת גליא מסכת יו"ד סי' ה. מקורות נוספים בענין זה בספר המפתח ברמב"ם מהדורת הרב שבתאי פרנקל כאן.

עצמו על ממונו. והאי מימר אמר אי אזלינא קאי לאפאי ולא שביק לי, ואי קאי לאפאי קטלינא ליה, והתורה אמרה אם בא להורגך השכם להרוג.

רש"י מפרש שהכוונה היא שקיימת חזקה שאדם אינו עומד מן הצד כשרואה אחר לוקח את ממונו. את זאת יודע הגנב, והוא מלכתחילה מוכן גם להרוג את בעל הבית במידה והלה לא יתן לו את ממונו. וכיון שכך, אמרה תורה הבא להורגך השכם להורגו.

ושם בגמרא עב, ב: תנו רבנן 'והוכה' - בכל אדם. 'ומת' - בכל מיתה שאתה יכול להמיתו. מסביר רש"י על פי המשך הגמרא שהחידוש הוא שעל אף שהגנב לא בא אלא על עסקי נפשות של בעה"ב, בכל אופן מותר לכל אדם להורגו. ולא רק זאת, אלא בכל מיתה שהיא.

ג. הבדלים בין רודף לבא במחתרת

1. רודף - חובה להציל. בא במחתרת - רשות להציל

בסנהדרין עג, א בתוס' ד"ה אף, כותב שבבא במחתרת רשות יש לכל אדם להצילו, ואילו ברודף חובה על כל אדם להציל. כך גם מפרש הרמב"ם בהל' רוצח א, ו: ...אבל הרודף אחר חברו להרגו אפילו הנרדף קטן, הרי כל ישראל מצווין להציל הנרדף מיד הרודף ואפילו בנפשו של רודף.

ושם טו-טז:

הרואה רודף אחר חברו להרגו או אחר ערוה לבועלה ויכול להציל ולא הציל, הרי זה ביטל מצות עשה שהוא וקצותה את כפה, ועבר על שני לאוין. על לא תחוס עיניך ועל לא תעמוד על דם רעך. אע"פ שאין לוקים על לאוין אילו מפני שאין מעשה בהן, חמורים הם, שכל המאבד נפש אחת מישראל כאילו איבד כל העולם כולו, וכל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קים כל העולם כולו.

בדין בא במחתרת כותב הרמב"ם בהל' גניבה ט, ז:

הבא במחתרת בין ביום ובין בלילה אין לו דמים אלא אם הרגו בעה"ב או שאר האדם פטורים. ורשות יש לכל להרגו בין בחול בין בשבת בכל מיתה שיכולים להמיתו שנאמר אין לו דמים. דין דומה לדין בא במחתרת הוא דין מוסר וגם שם כותב הרמב"ם בהל' חובל ומזיק ח, י: מותר להרוג המוסר בכל מקום ואפילו בזמן הזה שאין דנים דיני נפשות. מובן הוא שבבא במחתרת ובמוסר אם לא הרגו לא עובר על שום לאו ואינו מבטל מצות עשה מפני שאין חובה לעשות כן אלא רק רשות והיתר.²

2. רודף - בפועל, בא במחתרת - אפשרות בכח

בדין רודף, הגמרא בסנהדרין עג, א משווה את דין ההצלה מרודף להצלה מסכנות מוחשיות אחרות כגון טביעה וחייה רעב. גם הלשון רודף משמעותו הוה - בפועל.

וכך מנסח זאת הרמב"ם בהל' רוצח א, ז-ח:

וכיון שעדיין הוא רודף הרי זה נהרג. ואם אינן יכולים לכוון ולהצילו אלא אם כן הרגוהו לרודף הרי אילו הורגין אותו אע"פ שעדיין לא הרג שנאמר וקצותה את כפה לא תחוס עיניך...ענין

² כך פירש גם בתוסי הרא"ש ובר"ן לסנהדרין שם. עיין בבירור הלכה לסנהדרין עב, ב ציון ד' אות א, ומקורות נוספים בספר המפתח ברמב"ם מהדורת הרב שבתאי פרנקל בהל' גניבה ט, ז, ובהל' רוצח א, ו.

הכתוב שכל החושב להכות את חברו הכאה הממיתה אותו, מצילין את הנרדף בכפו של רודף. ומסביר דבריו הכסף משנה שם :

אין לשון אע"פ שעדין לא הרג נוח לי, דאדרבא מפני שלא הרג עדין, הוא שהורגין כדי שלא יהרוג, דאילו כבר הרגו אין רשאים להורגו. וצריך לומר דהכי קאמר כיון שלא הרג לא היה ראוי להורגו. ואף על פי כן הורגין אותו כדי להציל את הנרדף. דהיינו מדובר כמובן בשלב שהוא רודף אחריו אך עדין לא הרגו. מחשבתו, כונתו ומעשיו על מנת להרוג, ניכרים בעליל ובפועל.

בבא במחותרת. מהגמרא בסנהדרין עב, א משמע שבא במחותרת בא לקחת ממון. אם בעה"ב יתן לו את הממון ללא התנגדות, הוא לא יעשה לו דבר, אלא שהגנב לוקח בחשבון שבעה"ב לא יוותר על ממון מאחר שחזקה שאין אדם מעמיד עצמו על ממון, והוא מוכן גם להרוג את בעה"ב לשם נטילת הממון. הינו שעצם כניסתו לבית עדין לא הופכת אותו לאדם שבא על עסקי נפשות. מה שהופך אותו לכעין רודף הוא ההחלטה של בעה"ב לעמוד על ממון. אם הגנב יחליט לסגת ולא להרוג את בעה"ב, יהיה זה דין של גנב רגיל, אלא שאנו מניחים שאם הגנב הכין עצמו לאפשרות של רצח הוא יבטא זאת כשבעה"ב יעמוד על ממון, וכיון שכך התירה התורה לבעל הבית ולכל אדם את דמו של הבא במחותרת, אף מספק.

זוהי גם כונת הגמרא שם בהמשך בסנהדרין עב, א, הדנה בכוונת הפסוק: 'אין לו דמים. אם זרחה עליו השמש' (שמות כב, א-ב), ולבסוף מעמידה הגמרא שתי אפשרויות: ישנה אפשרות שמספק אין הגנב בא להרוג כמו במקרה של אב על הבן ואז אין לפגוע בגנב, אלא אם כן ברור שהוא אכזרי ובא בודאי להרוג. אפשרות אחרת להסביר שאם בא בן על האב או אף אדם אחר, מספק מותר להרוג מפני שעל דעת כן בא הגנב שיתכן שבעה"ב יעמוד על נפשו. אלא אם כן ברור שהגנב רחמן ואינו יהרוג גם אם לא ימסור לו בעה"ב את הממון. כניסתו של הגנב לבית איננה הופכת אותו לבא על נפשות. לו הגנב יסוג, לא יהרוג אותו ויהיה לו דין של אדם שניסה לגנוב ותו לא. חידושה של התורה הוא שעצם התנגדותו של בעה"ב הופכת אותו רודף בתנאי שהוא אכן לקח בחשבון את האפשרות הזאת מראש, ומוכן להרוג את בעה"ב. זאת בניגוד לרודף שהוא זה שקובע לעצמו להיות רודף ולא הנרדף כלל. מכאן שרודף, נוקט פעולה מעשית כלשהי ניכרת מיוזמתו, על מנת להרוג את הנרדף.

בא במחותרת קימת אפשרות בכח, מסופקת, שהוא אכן מתכנן הרג או יגרום לכך. הקביעה לכך נעשית על ידי הנרדף.³

באופן זה יש להסביר סוגיות נוספות בתלמוד. בגמרא ביומא פה, א :

מנין לפקוח נפש שדוחה שבת? נענה ר' ישמעאל ואמר 'אם במחותרת ימצא הגנב', ומה זה שפק על ממון בא, ספק על נפשות בא, ושפיכות דמים מטמא את הארץ, וגורם לשכינה שתסתלק מישראל, ניתן להצילו בנפשו, קל וחומר לפיקוח נפש שדוחה את השבת? מסביר רש"י בד"ה ושפיכות דמים: 'שהותר לבעה"ב לשפוך דמו של זה להצלת ספק נפשו ועבירה חמורה היא'. לאחר מכן דוחה ר' יהודה בשם שמואל את לימודו של ר' ישמעאל ואומר: דילמא כדרבא, דאמר רבא מאי טעמא דמחותרת? חזקה אין אדם מעמיד עצמו על ממון והאי

³ הבחנה זו שבין רודף לבא במחותרת הוא בניגוד גמור למה שכתב הרב שלום דב בער וולפא בקונטרס 'רודף ובא במחותרת' קרית גת טבת תשמ"ח בעמ' כז- כט, מח- נא, קלח- קמא. אך לא כאן המקום להשיב על כל פרטי דבריו

מידע ידע דקאי לאפיה, ואמר אי קאי לאפיה קטלנא ליה, והתורה אמרה הבא להרגך השכם להורגו. ואשכחן ודאי, ספק מנלן?

מסביר רש"י בד"ה אין אדם מעמיד עצמו על ממונו מלהציל את ממונו מיד הגנב, והאי גנב דאתי במחתרת מידע ידע דקאי בעה"ב באפיה ואדעתא דהכי אתא, דמימר אמר כי קאי לאפיה קטלנא ליה, ואין זה ספק נפשות אלא ודאי נפשות והתורה אמרה לו כאן, אחר שבא להרגך השכם להורגו. ביאור המחלוקת שבין ר' ישמעאל לבין ר' יהודה בשם שמואל ע"פ רש"י הוא שלר' ישמעאל עצם כניסתו של הגנב למחתרת כבר מכניסה אותו לספק שמא בא להורג. ומאחר ששם התירה התורה לבעה"ב להרוג אותו מספק, כל שכן שפקוח נפש ודאי דוחה שבת. לר' יהודה בשם שמואל עצם כניסתו של הגנב למחתרת איננה אומרת דבר. החלטתו של בעה"ב לעמוד נגד לקיחת ממונו, הופכת את הגנב לרודף ודאי, מפני שהוא מראש לקח בחשבון שאם בעה"ב יעמוד על ממונו יהרגהו, ועל כן נוכל ללמוד שרק כמד פקוח נפש ודאי התירה התורה, אבל לא כנגד ספק. זו גם דעתו של הרמב"ם בהל' גניבה ט, ט:

ומפני מה התירה התורה דמו של גנב אע"פ שבא על עסקי ממון? לפי שחזקתו אם עמד בעה"ב לפניו ומנעו יהרגנו, ונמצא זה הנכנס לבית חברו לגנוב כרודף אחר חברו להורגו, ולפיכך יהרג. בדברי הרמב"ם יש לדייק. אין הוא רודף אלא כרודף, מאחר שהוא גם מוכן להרוג את בעה"ב במידה ולא ימסור לו את ממונו, אבל מלכתחילה עיקר כונתו לשם ממון. באופן זה נוכל להסביר שני מקרים נוספים בגמרא דרכם יובן באופן ברור יותר ההבדל שבין רודף לבא במחתרת למרות הדמיון שביניהם, והשימוש באותו מטבע לשון בגמרא. הגמרא בברכות סב, ב שואלת על הפסוק בו אומר דוד לשאול: 'ואמר להרגך ותחס עליי' (שמואל א, כד, ו). ואמר- ואמרתי מיבעי? ותחס- וחסתי מיבעי ליה? אמר ר' אלעזר: אמר לו דוד לשאול, מן התורה בן הריגה אתה, שהרי רודף אתה, והתורה אמרה הבא להרגך השכם להורגו, אלא צניעות שהיתה בך היא חסה עליך.

ופירוש הדברים כך הוא: באותו זמן שדוד מדבר עם שאול, שאול אינו רודפו בפועל, ועל כן אין כאן דין רודף. אלא שבעקרון שאול מחפש אחריו ומוכן ומתכנן להרגו, ועל כך דינו דומה יותר לבא במחתרת שעליו אמרה תורה הבא להרגך השכם להרגו, דהיינו שיש רשות להרוג אדם שקימת אצלו אפשרות פוטנציאלית להרוג.

בכך תיושב השאלה כיצד דוד ריחם עליו, הלא אסור לחוס על נפשו של רודף וכדברי הרמב"ם בהל' רוצח א, ו. אלא שכאן דינו של שאול כדין בא במחתרת ולא רודף ממש, ובא במחתרת זוהי רשות להרוג ולא חובה כאמור לעיל.

באופן דומה יש להסביר מקרה נוסף שמופיע בגמרא בברכות נח, א. ר' שילא הורה להלקות אדם שבעל נכרית. הלך אותו האיש והלשין למלך, ואמר לו: יש אדם אחד בין היהודים שדן דין בלי רשות המלך. שלחו אליו שליח מבית דין להביאו. אמרו לו מדוע הלקית אותו? אמר להם מפני שבא על חמור. אמרו לו יש לך עדים? אמר כן. בא אליהו שנדמה כאדם והעיד. אמרו לו אם כך הוא חייב מיתה מדוע לא הרגת אותו? אמר להם, אנחנו מיום שגלינו מארצנו, אין לנו רשות להרוג. אתם עשו בו מה שאתם רוצים...לבסוף נתנו לו רשות לדון. כשיצאו אמר לו אותו אדם: וכי עושה הקב"ה נס למשקר כך? אמר לו: רשע, וכי לא נקראו הגוים חמורים? והרי כתוב: 'אשר בשר חמורים בשרם' (יחזקאל כג, כ)..

ראה ר' שילא שהוא עומד ללכת ולספר להם שקראם חמורים אמר, א"כ רודף הוא, והתורה אמרה הבא להרגך השכם להרגו, הכהו באלה והרגו.

ומסביר שם רש"י בד"ה התורה, שדין מוסר הוא כדין בא במחתרת שבא על עסקי נפשות, שידוע הוא שאם תמצאנו חותר לא תעמיד עצמך מלהציל ממונך, והוא בא לדעת כן שיקום עליך ויהרגך, אמרה תורה, השכם אתה והרגהו.

ונראה להסביר את המקרה כך. ר' שילא ראה שאותו אדם הולך למסור לשלטונות את מה שאמר. ואמנם בשלב זה השלטונות עדין לא יודעים מכלום ולא יעשו לר' שילא דבר. אך מאחר שקימת כאן אפשרות שבגלל שקראם חמורים יפגעו בו, דינו של אותו אדם כמוסר וכבא במחתרת, והבא להרגך השכם להרגו.⁴

גם הרמב"ם לומד את דין מוסר מדין בא במחתרת בהלכות חובל ומזיק ח, י-יא: ומותר להרגו קודם שימסור אלא כשאמר הריני מוסר פלוני בגופו או בממונו...עשה המוסר אשר זמם ומסר, יראה לי שאסור להרגו אלא אם כן הוחזק למסור, הרי זה יענש שמא ימסור אחרים.

היינו שהחשש שמא ימסור אחרים בעתיד, מספיק לכך שדמו הותר. וכן מופיע גם בהגהות מימוניות בהל' גניבה ט, ט בשם הר"א ממיץ: 'מדמה דין המסור לבוא במחתרת, לפי שאין אדם מעמיד עצמו על ממונו ולכן מותר להרגו',⁵ ומכאן שמוסר ובא במחתרת ענינם דומה, בניגוד לרודף.⁶ לפי זה ניתן להסביר דברים קשים שכותב התוספות בבבא בתרא ז, ב ד"ה לפי. הגמרא שם אומרת שכשבוניס חומה לעיר על מנת להגן מפני גייסות, גובים את הסכום מבני העיר, לפי היקף הנכסים של כל אדם, ולא לפי הנפשות שבכל משפחה. התוספות שם מסביר שהטעם לכך הוא מפני שלגיסות הללו, אין ענין בנטילת נפשות אלא בנטילת ממון בלבד.

התוספות שואל הלא בדין בא במחתרת, גם שם הגנב בא על מנת לקחת כסף, ומאחר שישנה חזקה שאדם אינו עומד על ממונו, נידון הגנב על שם סופו ומותר אף להרגו, וגם כאן יש ענין של נטילת נפשות, ואם כן יש לגבות לבנין החומה לפי נפשות ולא לפי שבח ממון? עונה התוס': אפילו הכי אין מחשבין אלא לפי ממון, כיון דהגיס ברצונו אינו בא על נפשות דאם לא יעמוד נגדם לא יזיק לגופם, הילכך לא חשוב סכנת נפשות. לפיכך אם יעמוד עליהם ליסטים ונתפשו עמהם, גובים לפי ממון. מסביר המהר"ם כונתו:

נראה לי דמתחילה בא הגנב להרוג את בעה"ב אם יעמוד נגדו ורודף הוא, ולכן אם משכים בעה"ב עצמו והורג את הגנב אין לו דמים ופטור...ובגיס אפ"ה אין מחשבים אלא לפי ממון

⁴ כך פירש במשנה למלך בהל' חובל ומזיק ח, י. ועין בעבודה זרה י, ב תוד"ה חד דקטיל. דברים אלו הם בניגוד לדברי הגר"א בשו"ע חו"מ סי' תכה, א ס"ק ט, והגהות מימוניות בהל' רוצח א, ו, אשר ציינו כמקור לדברי הרמב"ם בדין רודף את מקרהו של ר' שילא בברכות. וכאמור שם זהו דין בא במחתרת וכפרוש רש"י שם, ולא דין רודף.

⁵ נראה שדבריו הנכונים של הגהות מימוניות סותרות את דבריו המובאים לעיל בהערה 4 הלומד דין רודף ממקרה של מוסר וצ"ע.

⁶ כל ההבחנה הזאת שבין רודף לבא במחתרת סותרת את דברי הרב שלמה גורן בשו"ת משיב מלחמה ג עמ' רפט, רצח, אשר מבחין בין דין רודף לבא במחתרת ורואה בכל המקורות שצינו עד עכשיו, כמקורות לימוד לדיון הבא להרגך השכם להרגו, בזמן שכאמור ישנה הבחנה ברורה בין רודף לבא במחתרת מבחינת אופי פעולתם ומבחינת גודל ההצלה, אם כי הגמרא מכנה את הבא במחתרת גם כן רודף.

משום דאמר ליה אידך לא תעמוד נגד הגיס, ותניח לו לקחת ולא יהרגך.

הקובץ שיעורים שם שואל:

וקשה דאם כן למה במחתרת מותר לו להרגו, יתן לו כל ממונו? וצריך לומר כיון דזה אין עליו חיוב לעשות כן ממילא הגנב הוא בכלל רודף ומותר להרגו.

תירוצו של הקובץ שיעורים דחוק מאוד, מפני שזאת קושיית תוספות, נאמר שגיס הוא כמו בא במחתרת, ואם כן גם בני העיר לא יהיו חייבים לתת לו ממון, וממילא יוצא שהגיס בא על נפשות ויגבו לפי נפשות?

אלא שלפי דברינו עד כאן, צריך לדקדק בדברי תוס' ולומר כך: בגיס- זוהי חבורה של גנבים שענינם ממון ואין ברצונם כלל לקחת נפשות. לא בטוח כלל שאם בעה"ב יעמוד נגדו הוא יהרוג אותו. יתכן שכן, אבל אין זה מלכתחילה כוונת הגיס. בבא במחתרת כוונתו אכן לגנוב, אבל הגנב בא מלכתחילה על דעת כן שאם בעל הבית יעמוד על ממונו הוא יהרגו. וזוהי כוונת התוספות. הגיס ברצונו אינו בא על נפשות, בניגוד לבא במחתרת שברצונו כן, בא על נפשות מלכתחילה אם בעה"ב יתנגד. וכיוון שכך בגיס, מאחר שלכתחילה בא רק על דעת ממון גובים לפי ממון ולא לפי נפשות, בבא במחתרת מאחר שמלכתחילה הוא בא גם על דעת כך שאם בעה"ב יעמוד על נפשו יהרגו הוא נידון על סופו. ובכך מיושבת קושיית הקובץ שיעורים, ומבואר בתוספות.

3. רודף- צריך קודם להציל באחד מאבריו, בבא במחתרת- אין הכרח לכך

לאור ההבדלים הקודמים ניתן להסביר נפקא מימות נוספות אפשריות הקשורות לרודף ולבא במחתרת.

ברודף- הגמ' בסנהדרין עד, א דורשת כך: ר' יונתן בן שאול אומר: רודף שהיה רודף אחר חברו להרגו, ויכול להציל באחד מאיבריו ולא הציל, נהרג עליו. מאי טעמא? דכתיב 'וכי ינצו אנשים' (שמות כא, כב). ואמר ר' אלעזר במצות שבמיתה הכתוב מדבר, דכתיב 'ואם אסון יהיה ונתתה נפש תחת נפש', ואפילו הכי אמר רחמנא 'ולא יהיה אסון ענוש יענש'.

כך פוסק הרמב"ם בהל' רוצח א, ז:

ואם יכולים להצילו באבר מאיברי הרודף כגון שיכו אותו בחץ או באבן או בסיף וקטעו את ידו או ישברו את רגלו או יסמו את עינו עושין.

ושם יג:

כל היכול להציל באיבר מאיבריו ולא טרח בכך, אלא הציל בנפשו של רודף והרגו הרי זה שופך דמים וחייב מיתה אבל אין ביד ממיתין אותו.⁷

בבא במחתרת לא מצאנו שום דרשה האומרת שאם יכול להצילו באחד מאיבריו אסור להרגו, וגם הרמב"ם לא הזכיר זאת. אמנם ישנם מפרשים שרוצים ללמוד שהוא הדין גם בבא במחתרת, ודינו כרודף, ואם ניתן להצילו באחד מאיבריו עושים.⁸ אלא שישנם אחרים שלא סוברים כמותם,⁹ ויש

⁷ עין בבירור הלכה לסנהדרין עד, א ציון א. יש גם לדון בשאלה האם במי הרודף אחר ישראל יהיה אותו דין. עיין סנהדרין נז, ב ורש"י ד"ה נהרג. עיין תחומין י דברי הרב ישראל רוזן עמ' 78.

⁸ כך סבור בתפארת ישראל לסנהדרין ח, ז, ויד דוד לסנהדרין שם, בספר רביד זהב לפרשת משפטים שמות כב, א. עיין בפוסקים המובאים בספר המפתח לרמב"ם מהדורת הרב שבתאי פרנקל להלכות גניבה ט, ה.

מקום לתרץ ולהסביר זאת ע"פ האמור לעיל.

ברודף אין לנרדף בחירה כלל. פלוני החליט לרדוף אחריו והוא צריך להציל את עצמו מרדיפתו, ועל כן עדיפות ראשונה היא לנסות להצילו באחד מאבריו.

בבא במחותרת מה שהופך את הגנב לרודף, היא ההחלטה של בעה"ב, לא עצם כניסתו לבית. לו בעה"ב יחליט לותר ולתת את ממונו הוא לא יהרוג אותו, וזו גם הדרך הפשוטה להציל את הגנב מהריגה, וכיון שכך במקרה כזה שהקביעה להיותו רודף באה מהחלטת בעה"ב, לא של הגנב, ובהנחה שגם הוא מלכתחילה מוכן למקרה שבעה"ב יחליט כך, חידשה התורה שאין לו דמים, ודמו מותר, ואפשר להרגו. ממילא לא שייך לומר כאן שיצילו באחד מאבריו מפני שעל כזה מקרה התירה התורה את דמו לגמרי. החידוש 'אין לו דמים' מופיע אכן רק בדין בא במחותרת ולא ברודף, מפני שבבא במחותרת יש בדבר חידוש גדול שעל אף שהוא לא עושה דבר מה בפועל אלא רק מוכן במחשבתו ובדעתו לעשות, בכל זאת מותר ורשות יש להרגו.

4. התראה רודף- צריך אזהרה ולא התראה, בא במחותרת- מחלוקת

ברודף, בסנהדרין עב, ב נאמר:

אמר רב הונא קטן הרודף ניתן להצילו בנפשו. קסבר רודף אינו צריך התראה לא שנא גדול ולא שנא קטן. ...נימא מסייעא ליה רודף שהיה רודף אחר חברו להרגו אומר לו ראה שישראל הוא ובן ברית הוא והתורה אמרה שופך דם האדם באדם דמו ישפך, אמרה תורה הצל דמו של זה בדמו של זה. ההיא ר' יוסי בן יהודה היא, דתניא ר' יוסי בר יהודה אומר חבר אינו צריך התראה לפי שלא ניתנה התראה אלא להבחין בין שוגג למזיד.

הרמב"ם בהל' רוצח א, ז פוסק:

'אם הזהירוהו הרי הוא רודף אחריו, אף על פי שלא קיבל עליו התראה, כיון שעדין הוא רודף, הרי זה נהרג'.

המאירי לסנהדרין שם כתב: 'ומתירין בו שלא לעשות ושהוא מכלל חברים ובן ברית ולא מעובדי אלילים, וכל שאינו נמנע אפילו לא קיבל עליו התראה מצילין אותו בנפשו שאין דין התראה לרודף'. מכאן שיש להזהיר את הרודף אך אין צורך שהוא יקבל עליו את ההתראה כמו בשאר חייבי מיתות בית דין. טעם ההתראה באופן זה הוא כדי שלא יוכל לומר שוגג הייתי. כך כותב ביד רמ"ה וכן במהרש"א. הסמ"ע בחו"מ סי' תכה ס"ק ג כותב שהאזהרה היא רק לכתחילה אך לא לעכובא.

בבא במחותרת, בגמרא בסנהדרין עב, ב נאמר:

תנו רבנן 'מחותרת' (שמות כב, א) אין לי אלא מחותרת. גגו וחצרו וקרפיפו מנין? תלמוד לומר ימצא הגנב מכל מקום. אם כן מה תלמוד לומר מחותרת? מפני שרוב גנבים מצויים במחותרת. תניא אידך 'מחותרת' אין לי אלא מחותרת, גגו וחצרו וקרפיפו מנין? תלמוד לומר ימצא הגנב מכל מקום. אם כן מה תלמוד לומר מחותרת? מחותרתו הוא התראתו. מכאן שבא במחותרת ממש אין צריך התראה ואילו הגונב דרך גגות וקרפיפות צריך התראה.

הרמב"ם בהל' גניבה ט, ח כותב:

⁹ עיין בשו"ת שבות יעקב ב סי' קפז. חידושי הגר"ז הלוי לרמב"ם הל' רוצח א, יג. בית זבול לגר"מ חרל"פ ב סי' ב. עיין בהערת המהדיר לחידושי ר' יונתן מלוניל לסנהדרין עב, א הערה 69. ובחוברת מגדים ז מאמרו של ד"ר דוד הנשקה עמ' 14-15 הערות 23-24.

ואחד הבא במחתרת או גנב שנמצא בתוך גגו של אדם או בתוך חצרו או בתוך קרפיפו בין ביום בין בלילה. למה נאמר במחתרת? לפי שדרך רוב הגנבים לבא במחתרת בלילה.

מהרמב"ם משמע שבא במחתרת אין צריך התראה כלל מאחר שאיננו מחלק בין מחתרת ממש לחצר וגו'. כך מסביר שם גם המגיד משנה. הרמב"ם שם בהלכה ט כותב, שדין בא במחתרת הוא כרודף. יתכן לומר שגם בבא במחתרת יצטרכו להזהיר אותו אך אין הוא חייב בהתראה. מדברי התוס' בסנהדרין עב, א ד"ה אפילו, משמע שהגונב בגג חצר וקרפף צריך התראה.

ד. מכנה משותף בין רודף ובא במחתרת

1. רודף ובא במחתרת - לאחר סיום פעולתם אין לעשות להם דבר מלבד להעמידם לדין.

ברודף, בגמרא במכות יב, א נאמר: 'מנין לסנהדרין שראו אחד שהרג את הנפש שאין ממיתין אותו עד שיעמוד בבי"ד אחר? תלמוד לומר עד עמדו לפני העדה למשפט, עד שיעמוד בבי"ד אחר. וכן בספרי פרשת מסעי בענין גואל הדם:

יכול יהרוג אותו משהרג או משנאף? תלמוד לומר ולא יומת הרוצח עד עמדו לפני העדה למשפט.

וכן פוסק הרמב"ם בהל' רוצח א, ה-ו:

רוצח שהרג בזדון אין ממיתין אותו העדים ולא הרואים אותו עד שיבוא לבי"ד וידינוהו למיתה, שנאמר ולא יומת הרוצח עד עמדו לפני העדה למשפט. והוא הדין לכל חייבי מיתות בי"ד שעברו ועשו שאין בי"ד ממיתין אותן עד שיגמר דינם בבי"ד. במה הדברים אמורים? בשעבר ועשה העון שחייב עליו מיתת בי"ד.

כתב הכסף משנה שם ז: 'דאילו כבר הרגו, (היינו הרודף כבר ביצע את זממו), אין רשות להרגו'. וכן המגיד משנה בהל' חובל ומזיק ח, יא: 'רודף אחר חברו להרגו שניתן להצילו בנפשו וכן רודף אחר הזכור ואחר נערה מאורסה כולם קודם מעשה נהרגין, אחר מעשה אין נהרגים אלא בבית דין ובעדים ובהתראה'.

בדין בא במחתרת בירושלמי סנהדרין ח, ח נאמר:

תני ר' חיה במחתרת אין לו דמים, חוץ למחתרת, יש לו דמים. ר' שמעון בן יוחאי אומר אפילו חוץ למחתרת אין לו דמים לפני שממונו של אדם חביב עליו כנפשו.

להלכה פוסק הרמב"ם בהל' גניבה ט יא:

'וכן הגנב שגנב ויצא או שלא גנב ומצאו יוצא מן המחתרת, הואיל ופנה עורף ואינו רודף, יש לו דמים.

הראב"ד שם משיג: 'א"א נראה לי בורח רוצה לומר'. רבים דנו מה כוונתו.¹⁰ גם בהלכות מוסר שכאמור הם דומים ביסוד לדין בא במחתרת פסק הרמב"ם בהל' חובל ומזיק ח, יא כתב: 'עשה המוסר אשר זמם ומוסר, יראה לי שאסור להרגו'. ומסביר שם המגיד משנה שלא מצינו בגמרא לאחר מעשה, ומביא ראיה מדין רודף, כאמור לעיל. מכאן שאין לפגוע ברודף ובבא במחתרת לאחר שנתפסו, וכשלא נשקפת

¹⁰ בירושלמי סנהדרין ח, ז משמע שדעת רשב"י היא שאף לאחר שיצא הגנב מותר להרגו. עיין במפרשי הירושלמי שם ובשטמ"ק לכתובות לד, ב בהבנת מחלוקת הרמב"ם והראב"ד בבית זבול חלק ב סי' א אות ח ובאבן האזל ברמב"ם שם. וכן בבירור הלכה לסנהדרין עב, א-ב ובספר המפתח לרמב"ם מהדורת הרב שבתאי פרנקל שם.

מהם סכנה והם אינם יכולים להזיק ולפגוע.¹¹

2. רודף ובא במחתרת - אדם אחר אינו חייב לסכן עצמו כדי להצילם.

בגמרא בסנהדרין עד, א נאמר:

ההוא דאתא לקמיה דרבא ואמר ליה: אמר לי מרי דוראי (אדון עירו ונכרי היה- רש"י), זיל קטליה לפלוני ואי לא קטלינא לך. אמר ליה לקטלוך ולא תיקטול. מי יימר דדמא דידך סומק טפי, דילמא דמא דהוא גברא סומק טפי.

היינו שאסור לאדם להרוג אדם אחר, אף אם יהרגו אותו, ועל כך נאמר שבשפיכות דמים יהרג ואל יעבור. התוס' שם עד, ב ד"ה והא כותב שכל זה, רק כשאומרים לו להרוג בידים, פעולה אקטיבית, אבל פעולה פסיבית, כגון שזורקים אותו על תינוק ומתמעך מסתברא שאין חייב למסור עצמו. נלמד משם למקרה דנן שכל שכן במקרה שהוא עצמו אינו עושה כלום ואדם אחר רודף אחר חברו להרוג שלא יצטרך למסור נפשו לשם כך במקרה שישנה סכנה כזאת.

הכסף משנה בהל' רוצח א, יד מביא בשם הירושלמי בתרומות ח, ז שחייב אדם להכניס את עצמו לספק סכנה ע"מ להציל חברו מסכנה, וזאת מכח הלאו לא תעמוד על דם רעך, וזאת מפני שהלה ודאי, והוא ספק. אולם דין זה לא נפסק על ידו בשו"ע ואכן רוב הפוסקים הסכימו שאין אדם רשאי להכניס את עצמו אף לספק סכנה כדי להציל את חברו מסכנה ודאית.¹²

כל ההבחנות דלעיל בין גדרי רודף ובא במחתרת הם בהנחה שהדינים אמורים גם כשהרודף או הבא במחתרת הוא גוי, אם כי בשתי נקודות שהועלו לעיל יש כנראה בכל זאת הבדל. בגוי אין צורך להתרות (סנהדרין נז, ב ורמב"ם בהל' מלכים ט, יד) וכן באשר לצורך לפגוע קודם לכן באחד מאבריו.

ה. מצות מלחמה

ניהול מלחמות עם ישראל נגד גויים היא חלק מתפקידיו של המלך. וזאת על פי האמור בשמואל א, ח, כ, בבקשת העם משמואל למלך: 'ויצא לפנינו ונלחם את מלחמותינו'. וכך כותב הרמב"ם בהל' מלכים ד, י:

¹¹ דברים אלו הם בניגוד לדבריו של הרב אליקים לבנון, בגליון רבני יש"ע מס' 8 (ערב פסח תשנ"ג). בתשובה לשאלה האם לאחר שמחבל נתפס ולא נשקפת ממנו סכנה פגעו בו והרגוהו? וכך השיב: 'מצד הדין דוקר כזה חייב מיתה גם כאשר לא הרג, אלא שאין ביי"ד של ישראל ממיתין אותו כרמב"ם בהל' מלכים ו, ו. אולם בדיעבד אם קם משהו והרגו אינו נענש על כך'. כאמור מדברי הרמב"ם, הכס"מ והמגיד משנה עולה בברור שאין לעשות לרודף שום דבר גם אם היה חייב מיתה, אלא רק בבית דין. הרמב"ם לא כתב שזהו רק לכתחילה. כאן הגוי חייב מיתה בידי שמים, כדברי הכס"מ. ואין גם רשות לאף אחד להרוג מי שחייב מיתה בידי שמים. גם אדם שהוא גוסס וזו נחשבת מיתה שמים, אין רשות להרוג כדברי הרמב"ם בהל' רוצח ב, ז ובכס"מ. עיין עוד בשו"ת אגרות משה אה"ע א סי' ל"ח עמ' צ, ובשו"ת ציץ אליעזר ט, סי' נא עמ' רלו שאין להרוג מי שחייב מיתה בידי שמים, גם לשיטת הר"ן בסנהדרין נח, ב החולק על הרמב"ם וסובר שמי שהכה ישראל חייב מיתה, הרי מיתתו היא ע"פ קביעת בית דין, וגוי נהרג ע"פ דין אחד (סנהדרין נז, ב). וכל זמן שלא נפסק דינו, אסור להורגו כדברי הגמרא במכות יב, א והרמב"ם בהל' רוצח א, ה והחינוך מצוה תט ובמנחת חינוך. ומכיון שלאדם זה, שאינו דין בבית דין, אין רשות לפעול ולהעניש על דעת עצמו, אין גם מקום להבין את מניעיו ומעשיו של מי שעשה כן, בניגוד לדברי הרב שלמה אבינר בגליון רבני יש"ע מס' 9 אייר תשנ"ג. יש להוסיף שע"פ מסקנתנו לקמן, שיש לראות באינתיפדה מלחמה, הרי שמקובל במלחמה שכשנתפס שבוי, אין פוגעים בו יותר.

¹² בענין הצלת יחיד ורבים בכלל, ובמלחמה בפרט עסקו מספר מחברים. עיין מה שכתבו בענין זה הראי"ה קוק במשפט כהן סי' קמד. הרב שאול ישראלי, הרב איתמר ורהפטיג, והרב יעקב נבון בתחומין ד עמ' 136-172. הרב שלמה גורן במשיב מלחמה ג עמ' רסח-רעב. באצמ"ה מכות יא, ב.

ובכל יהיו מעשיו לשם שמים, ותהיה מגמתו ומחשבתו להרים דת האמת ולמלאות העולם צדק, ולשבור זרוע הרשעים ולהלחם מלחמות ה'. שאין ממליכין מלך תחילה אלא לעשות משפט ומלחמות שנאמר: 'ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם את מלחמותינו. המלחמה היא דבר לאומי ציבורי וכללי, והמלך כלבו של העם הוא זה שמנהל וקובע את המדיניות ומהלכי הקרב. וכך כתב הרמב"ם בהל' מלכים ה, א-ב:

אין המלך נלחם תחילה אלא מלחמת מצוה, ואיזו היא מלחמת מצוה? זו מלחמת שבעת עממים, ומלחמת עמלק ועזרת ישראל מיד צר שבא עליהם, ואחר כך במלחמת הרשות והיא המלחמה שנלחם עם שאר העמים כדי להרחיב גבול ישראל ולהרבות בגדולתו ושמעו. מלחמת מצוה אינו צריך ליטול בה רשות בית דין אלא יוצא מעצמו בכל עת, וכופה העם לצאת. אבל מלחמת הרשות אינו מוציא העם בה, אלא ע"פ ביי"ד של שבעים ואחד.

הרמב"ם מונה שלוש סוגי מלחמת מצוה: עמלק, שבע עמים ועזרת ישראל מיד צר וכן מלחמת רשות. באשר למלחמת שבע עמים ועמלק כתב הרמב"ם בהל' מלכים ה, ד-ה: 'שכבר אבד זכרם', וממילא מלחמות אילו לא מתקיימות כיום.¹³ גם במלחמת רשות מעמיד הרמב"ם תנאי שיהיה הדבר בהסכמת הסנהדרין, דבר שאין לנו כיום. ואשר על כן ספק אם ישנה מצוות כיום לקיים מלחמת רשות.¹⁴

ו. סוגי מלחמות אפשריות בזמן הזה

1. עזרת ישראל מיד צר

הסוג היחידי המתקיים כיום לדעת הרמב"ם הוא מלחמת מצוה- עזרת ישראל מיד צר. מה גדר מלחמה זו? בסוטה מד, ב נאמר:

במלחמת מצוה הכל יוצאים אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה. אמר רבא מלחמת יהושע לכבוש דברי הכל חובה. מלחמת בית דוד לרוחה דברי הכל רשות. כי פליגי למעוטי עבדי כוכבים דלא ליתו עלייהו. ר' יהודה קרי ליה מצוה, ורבנן קרי ליה רשות, נפק"מ לעוסק במצוה שפטור מן המצוה.

בירושלמי בסוטה ח, ח מובאת שיטת ר' יהודה, המחלק בין 'אנן דאזלינן עליהון', שהיא מלחמת הרשות, לבין 'איתין אינון עלן' שהיא מלחמת מצוה.

נראה שהרמב"ם שהוזכר לעיל בהל' מלכים ה, א פוסק כשיטת ר' יהודה ומדוקדקים דבריו: 'עזרת

¹³אם כי ישנם אחרונים הטוענים שאין הכוונה דווקא לגזעים מסוימים בדווקא, אלא כל אומה שנוהגת כמעשיהם של שבעה עממים ועמלק. אותו דין יש להם עין בדברי הראשונים הרב יצחק ניסים בשו"ת יין הטוב עמ' רס-רע. הריא"ה הרצוג בתחומין ד' עמ' 20. הרב ה'נזירי - הרב דוד הכהן במגילת מלחמה ושלום עמ' י"ט. הרב יהודה גרשוני בספרו 'קול צופיך' עמ' קעז. הוא מביא זאת כשמועה בשם ר' חיים מבריסק. כך גם בהגיוני הלכה א' מהרב יצחק מירסקי עמ' 237-239. הרי"ד סולוביצ'יק באיש האמונה עמ' 102 בהע' 23 מביא זאת בשם אביו הרב משה סולוביצ'יק (בנו של ר' חיים). בספר 'ממלכת כהנים וגוי קדוש' (הוצאת ישיבת הר עציון) בעמ' 215 בהע' 61 כותב הרב זלמן קורן ששאל בענין זה את הרב אהרון ליכטנשטיין, שאמר לו שזו שמועה שמסתובבת במשפחה בשם ר' חיים מבריסק, אך אין לזה מקור בכתובים.

¹⁴ בגדרי מלחמת מצוה ורשות עסקו הרב יצחק הלוי הרצוג בתחומין ד' עמ' 19-24. הרב שלמה גורן תורת המועדים עמ' 165-184. משיב מלחמה ג עמ' שנב-שפז. הרב שאול ישראלי עמוד הימיני עמ' קמז-קנד. הרב יהודה גרשוני קול צופיך עמ' קעה-קפב. הרב שי זיון לאור ההלכה עמ' יב-יח. הרב כ"פ טכורש בצומת התורה והמדינה ג עמ' 243-252. הרב שמריה אריאלי בספר משפט המלחמה עמ' יא-יד. שו"ת ציץ אליעזר י, סי' א. הצבא כהלכה מהרב יצחק קופמן עמ' א-ג. עיין באוצר המשפט חלק א וב לפרופ' נחום רקובר ערך מלחמה מאמרים רבים בענין.

ישראל מיד צר שבא עליהם'. וכך גם המאירי בפירושו לסנהדרין טו, א: 'אין מוציאין למלחמת הרשות רצה לומר לכל המלחמות שאין לכבוש ארץ ישראל והיא מלחמת שבע עממים או מלחמת עמלק או שבאו האויבים על ישראל מאיזה צד, שכל אלו מלחמות מצוה הן, ואין צורך בה לרשות ביי"ד לכוף בה את העם. אבל שאר המלחמות שהוא עושה מעצמו מצד הרצון וכעס אויב או להרחבת גבול או לפרסם גבורתו, הרי אלו מלחמת הרשות'. בפירושו לסוטה מג, א הוסיף המאירי: 'לא נחלקו ר' יהודה וחכמים אלא שנלחמים עם אויביהם מחמת שיראים מהם שיבואו עליהם או שנודע להם שמכינים עצמם לכך, שלדעת חכמים הרי זה מצוה, ואין צורך לומר אם כבר באו. ולדעת ר' יהודה כל שלא באו רשות הוא... והלכה כרבנן'. (הרב זיון בלאור ההלכה עמ' יג מעיר שיש כאן טעות סופר וצריך להחליף בין היכן שכתוב ר' יהודה ורבנן).

לאור האמור, לכל מלחמות ישראל מאז קום המדינה כולל המלחמה במחבלים, יש דין מלחמת מצוה, מפני שהיה בזה עזרת ישראל מיד צר. מדינת ישראל מאוימת מצד אויבים שונים, והמלחמה עם ארגוני הטרור היא תמידית ועקבית והם מיצרים ומציקים במשך כל הזמן. אין צורך לדון מי פתח או יזם קרב או מבצע כלשהו, מפני שרצונם הבסיסי הוא לבוא עלינו ולפגוע בנו. ולפי דרכי המלחמה ישנם פעולות יזומות ופעולות מנע.

2. מלחמות מצוה - כיבוש ארץ ישראל

סוג נוסף הקשור למלחמת מצוה הוא כיבוש ארץ ישראל. הרמב"ם איננו מזכיר זאת במפורש אם כי יש לפרש שזו כוונתו במלחמת שבע העמים שישבו כאן בא"י ולא רצו לתת לנו לשבת. הרמב"ן בסהמ"צ מצות עשה ד כותב:

שנצטוונו לרשת הארץ אשר נתן הא-ל יתעלה לאבותינו לאברהם ליצחק וליעקב ולא נעזבנה ביד זולתנו מן האומות או לשממה והוא אמרו להם: 'והורשתם את הארץ וישבתם בה כי לכם נתתי את הארץ לרשת אותה והתנחלתם את הארץ אשר נשבעתי לאבותיכם'. (במדבר לג, נג). וכך בפירושו לתורה שם.

ז. הסמכות להוציא כיום למלחמת מצוה

כאמור לעיל, הסמכות להוציא למלחמת מצוה הוא בידי המלך, ואין צורך במלחמות מצוה לרשות בית דין. כיום אין בידינו מלך, אולם כבר כתבו הפוסקים שכשאין מלך עוברים הסמכויות השלטוניות לידי העומדים בראש העם. הר"ן בדרשותיו, דרשה יא (עמ' קצב במהדורת שלם): 'אבל כאשר לא יהיה מלך בישראל השופט יכלול שני הכוחות, כח השופט וכח המלך'. המאירי לסנהדרין נב, ב כתב:

ומכל מקום דיני המלכות קיימים בכל זמן, ואף בכל דור ודור יש רשות למנהיגי הדור גדולי הארצות לענש ולהרוג דרך הוראת שעה, וזהו שנרמז בתורה אח"כ ואל השופט אשר יהיה בימים ההם.

כך יש לדקדק גם מדברי הרמב"ן בויקרא כז, כט אשר ממנו לומד בשו"ת החתם סופר או"ח סי' רח

שכל נשיא בישראל, ומכל שכן כשכל ישראל מסכימים להחרים דבר, העובר על חרמם חייב מיתה. וכך כתב הראי"ה קוק בשו"ת משפט כהן עמ' שלו :

שבזמן שאין מלך, כיון שמשפטי המלוכה הם גם כן במה שנוגע למצב הכללי של האומה, חוזרים אלה הזכויות של המשפטים ליד האומה בכללה... וודאי גם שופטים מוסכמים ונשיאים כלליים במקום מלך הם עומדים.

ח. חובת העזרה וההשתתפות במלחמה

במשנה בסוטה מד, ב נאמר: 'במלחמת מצוה הכל יוצאים אפילו חתן מחופתו וכלה מחופתה'. הסמכות להוציא למלחמה נתונה בידי המלך והשלטון על אף שיש בדבר סכנת נפשות, מפני שזה אופיה של מלחמה, וכדברי בעל ספר מנחת חינוך מצוה תכו: 'נהי דכל המצוות נידחות מפני הסכנה, מ"מ מצוה זו להילחם עמהם (עם שבע עממין), דהתורה ציותה ללחום עמהם, וידוע דהתורה לא תסמוך דיניה על הנס כמבואר ברמב"ן (במדבר א, מב) ובדרך העולם נהרגים משני הצדדים בעת מלחמה'. אמנם מדברי שירי הקרבן בפרושו לירושלמי סוטה ח, ח משמע שחובת ההסתכנות וההצלה במלחמה נובע ממקורות שלומדים מהם חובת ההצלה במקרים רגילים 'לא תעמוד על דם רעך'. הסבר זה קשה, מפני שכיצד תובן חובת ההצלה וההשתתפות במלחמת הרשות ששם אין נשקפת סכנה לחיי עם ישראל, אלא היא רק להגדיל את כוחו של המלך, וכן בגדרי הצלה רגילים למדנו שחייבים להציל אך אין חייבים להסתכן לשם כך?

אלא שיש לקבל את הסברו של הראי"ה קוק בשו"ת משפט כהן עמ' שטו- שטז שכתב שעצם העובדה שבמלחמה אדם צריך למסור את נפשו הוא מכלל משפטי המלוכה ואין ללמוד מזה למקום אחר. (עין עוד באגרות הראי"ה אגרת תתקמד). וכוונת דבריו שבמלחמה אין מושג של יחיד. המלחמה היא ענין לציבור וכל אותם שיקולים פרטיים אישיים לא נחשבים בעת מלחמה. כל אדם נחשב לחלק מגוף גדול הנקרא כלל ישראל, והשיקולים הם מה התועלת לכלל הציבור ואין ספק שהדבר בא אף על חשבון חיי היחידים. ועל כן כתב גם הרמב"ם דברים ברורים וחריפים ליוצא למלחמה בהל' מלכים ז, טו :

ומאחר שיכנס בקשרי המלחמה ישען על מקוה ישראל ומושיעבעת צרה וידע שעל יחוד השם הוא עושה מלחמה וישים נפשו בכפו ולא יירא ולא יפחד ולא יחשוב לא באשתו ולא בבניו אלא ימחה זכרונם מלבו ויפנה מכל דבר למלחמה. וכל המתחיל לחשוב ולהרהר במלחמה ומבהיל עצמו עובר על לא תעשה שנאמר אל ירך לבבכם ואל תיראו ואל תחפזו ואל תערצו מפניהם. ולא עוד אלא שכל דמי ישראל תלויים בצוארו ואם לא נצח ולא עשה מלחמה בכל ליבו ובכל נפשו הרי זה כמי ששפך דמי הכל, שנאמר ארור עושה מלאכת ה' וארור מונע חרבו מדם.

אמנם יש מי שרצו לומר שהרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק חולק על דברי הראי"ה קוק ולפיו גם להצלת הכלל אין לאדם להכניס עצמו לספק סכנה, וזאת מדבריו בשלוש מקומות. באור שמח בהל' רוצח ז, ח כתב ע"פ דברי המשנה במכות יא, ב שאין כל חיוב על האדם להכניס עצמו לספק סכנה אפילו למען הצלת כלל ישראל והוכיח זאת מלשון הרמב"ם שם שכתב :

הגולה אינו יוצא מעיר המקלט לעולם. אפילו כל ישראל צריכים לתשועתו כיואב בן צרויה אינו יוצא משם לעולם עד מות הכהן הגדול, ואם יצא התיר עצמו למיתה.

וכתב על זה האור שמח :

הלא פקוח נפש דוחה כל מצות שבתורה, ומכל שכן פקוח נפש דכל ישראל, רק דנגד הטבע אין לנו להוסיף אחר מצות יוצר הטבע חוקר כליות ולב. הוא אמר כי אם יחס לבב הגואל להרגו אין לו משפט מות, תו אין ביי"ד יכולים להצילו, וכיון שהותר דמו לגואל הדם, אין לו להכניס עצמו בספק סכנה עבור הצלת חברו מסכנה ודאית כן נראה. ומוכח דלא כירושלמי הובא בכס"מ פ"א מרוצח הי"ד.

וכך כתב בספרו משך חכמה על התורה שמות ד, ט על הפסוק: 'לך שוב מצרים כי מתו כל האנשים המבקשים את נפשך' - 'ומוכח מזה דאם היו חיים אותם המבקשים את נפשו, לא היה צריך לילך ולהוציא את בני ישראל ממצרים, ואע"פ שכל ישראל צריכים אליו, אינו צריך להכניס עצמו בסכנה, וחזר על כך במשך חכמה לתורה בובמדבר לה, כו. על דבריו שאל הריא"ה הרצוג בשו"ת היכל יצחק או"ח סי' לט: 'ואני תמה תמה אקרא, הלא כשכל ישראל צריכים לתשועתו הרי זה כבר מלחמת מצוה, ואיך יתכן שאין ביד המלך וביד הגדול לכופו לצאת?.'

נראה שיש לתרץ את דברי האור שמח ולומר שבעקרון אדם צריך להכניס עצמו לסכנה של כלל ישראל דוגמת מלחמת מצוה, שהרי זה יסודה של מלחמה שהפרטים מסתכנים לתועלת הכלל והציבור. המקרים שעליהם מדבר האור שמח דוגמת יואב בן צרויה ומשה במדין, הם מקרים מיוחדים. הסכנה שאותם אנשים נכנסים אליה היא לא בעקבות סכנת מלחמה או בעקבות פעלם למען תשועת כלל ישראל, אלא סכנה צדדית חיצונית שאיננה קשורה לה. גואל הדם, או אותם אנשים המבקשים את נפשו של משה. כאן חידשה המשנה שאין זה נכון שאותו אדם, יהיה אפילו מפקד צבא, כמו יואב בן צרויה יצא החוצה מעיר המקלט לשם הצלת כלל ישראל, ולבסוף אדם פרטי, גואל הדם, שיש לו סכסוך איתו יהרגו, וזאת בהנחה שגואל הדם לא יוכל לעמוד מעד ויהרוג אותו. תאורטית, לו היה איסור על גואל הדם להרוג את הרוצח בשגגה דוגמת יואב בן צרויה, מאחר שיצא מעיר מקלט לשם הצלת כלל ישראל, לא היתה מניעה שגם הוא יצא ויושיע וילחם על כלל ישראל. כיון שכך, אין האור שמח חולק על דברי הרב קוק ובאופן עקרוני גם הוא מסכים לכלל שאם מדובר בהצלת כלל ישראל אדם מחויב לסכן את עצמו על מנת לעזור לכלל שכן זוהי דרכה של מלחמה, אלא שכאן מדובר על סכנות אחרות.¹⁵

נוסיף עוד שמדברי בעל הגהות חשק שלמה למכות יא, ב אין כל ראיה מהמשנה בענין יואב בן צרויה. לפיו כוונת המשנה 'אינו יוצא משם לעולם', כוונתה שיוצא להלחם במלחמה, אך עם סיומה חוזר חזרה לעיר המקלט ובזמן המלחמה אין רשות לגואל הדם להורגו. וזו הכוונה שאינו יוצא לעולם אלא רק לצורך המלחמה. והרמב"ם הוסיף עוד שהוא יצא לעולם רק עם מות הכהן הגדול, אבל למלחמה, אם כל ישראל צריכים, רשאי לצאת ולחזור אח"כ. מדברי חשק שלמה יש להוכיח מהמשנה את ההיפך הגמור מדברי האור שמח, אם כי הוא עצמו מציין שהסברו איננו תואם את התוספתא במכות.

ט. המשותף והשונה בין רודף, בא במחתרת ומלחמה

נסכם את המשותף והשונה שבין רודף, בא במחתרת ומלחמה

¹⁵כלי חמדה על התורה פרשת פנחס. הרב איסר יהודה אונטרמן שבט מיהודה א שער א אות ט. הרב שי זיון לאור ההלכה עמוד טו. שו"ת היכל יצחק או"ח סי' לט. תחומין ד הרב יעקב נבון עמ' 161-163. הצבא כהלכה מהרב יצחק קופמן עמ' קלח—קלט.

1. אופי הפעולה

רודף- עושה פעולות ניכרות וברורות על מנת להרוג בניגוד לרצון הנרדף. בא במחתרת- מתכנן חושב ומוכן להרוג בתנאים מסוימים (כגון אם בעה"ב יעמוד על ממונו), אך כרגע לא עושה דבר בפועל מלחמה- הגויים מתכננים, פועלים ועושים, כנגד עם ישראל וארצו.

2. גדרי הצלה

רודף- חובה על הנרדף ועל כל ישראל להציל הנרדף ע"י אחד מאבריו או אף בנפשו של הרודף אך לא ע"י סיכון נפשו של המציל.
בא במחתרת- רשות על הנרדף ועל כל ישראל להציל הנרדף(ע"י אחד מאיבריו) או אף בנפשו של הרודף, אך לא ע"י סיכון נפשו של המציל.
מלחמה- כל ישראל חייבים להשתתף במלחמה אפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה, בהתאם להחלטת השלטונות, וזאת על אף שיש בדבר סיכון לחיי הפרט משום שזו אופיה ודרכה של מלחמה.

3. לאחר סיום הפעולה

רודף, בא במחתרת- אין לעשות לרודף או לגנב דבר אלא להביאו לבי"ד.
מלחמה- המלחמה כנגד האויבים נמשכת גם אם פעולה מסוימת הסתיימה, ויש להמשיך להלחם ולמנוע מהם פעולות נוספות כולל אף נקיטת יוזמות מצד צה"ל וכוחות הבטחון וע"פ ההוראות בלבד.

מהי נקודת ההבחנה היסודית שבין רודף, בא במחתרת ומלחמה?

רודף ובא במחתרת הם גדרי הצלה של מקרים אישיים פרטיים. רודף או בא במחתרת יש לו ענין כנגד אדם או כמה, ואין במעשיו ענין לאומי כלל ישראלי. כיוון שכך חייבים אחרים במקרה של רודף, או רשות בידם במקרה של בא במחתרת, לסייע ולהציל את הנרדף. אך אין הם צריכים להסתכן לשם כך. וכשמסתיימת פעולת הרדיפה או ההכנות לקראת זה, אין לעשות לרודף או לבא במחתרת דבר, מלבד להביאם לבי"ד.

מלחמה זהו מאבק כנגד עם ישראל כלאום, ובשל היותנו יהודים, יושבי ארץ ישראל. אין ענין לרוצחים כנגד אותם יהודים בשל סיבות אישיות פרטיות, אלא מלחמה כנגד העם ושיבתנו בארץ. השיקולים להצלת כלל ישראל או יהודים כחלק מתוך כלל ישראל הם מקיפים ורחבים הרבה יותר, כאן השלטונות קובעים את צורת המלחמה ואופיה, והחלטותיהם מחייבות את כולם אף עד כדי סיכון נפשם.¹⁶

סיכום

נראה להגדיר גם את ההתקוממות הערבית (האינתיפדה) כחלק מתוך מלחמה כוללת ורחבה יותר שיש למדינת ישראל עם ארגוני המחבלים השונים במשך כל שנות קיומה של מדינת ישראל. אין מדובר פה על סכסוך פרטי אישי, אלא על גדרי מלחמה שאת כלליה קובעים שלטונות הצבא והבטחון, הן במה

¹⁶ עיין בהרחבה בסוגיה זו בדברי הרב שאול ישראלי עמוד הימיני סי' יד.

שקשור לתפקודם של החיילים העסוקים בפועל בלוחמה ובהגנה, והן במה שקשור להתנהגותם של האזרחים אשר לא עוסקים ישירות במלחמה ובהגנה (נוהלי פתיחה באש בשעת סכנה, תגובות לפעולות חבלה וכדו'). במלחמה רק שלטונות הצבא והבטחון קובעים את דרכי הפעולה ולא אף אדם פרטי, אף אם הוראות ופעולות הממשלה וכוחות הבטחון אינן נראות לו. להם תמונה מקיפה ורחבה יותר, ועל פי הוראותיהם בלבד יש לפעול.

מי שעושה פעולות בעלות יוזמות פרטיות משול לאדם שבשעת מלחמה בשדה הקרב, לא עושה את הפקודות המבצעיות שקיבל, אלא מחליט לעשות אחרת. יורה בשעה שקיבל פקודה לא לירות, על אף שלו נראה שיש להשיב אש.

אמנם כן, אין ספק שכל מה שאדם עושה על מנת להגן על חייו האישיים או על חבריו שעה שהוא מותקף הרי זה לגטימי ומקובל גם על ידי רשויות הבטחון, אך גם את זה יש להכליל במסגרת המלחמה ולא מצד גדרי רודף. הבעיות (המשפטיות) מתעוררות, כשנעשה פעולות גבוליות שניתן להתוכח עליהן, אם הן הגנה בלבד או מעבר לזה.

גישה זו מחייבת התבוננות שונה והתייחסות אחרת, לאותה מלחמה המתנהלת ביננו לבין הערבים ובעיקר עם ארגוני המחבלים, כולל האינתיפדה.¹⁷ אין לדון כלל בדיני רודף, אלא בדיני מלחמה, שהרי ענינם נגד עם ישראל ולא כנגד פרטים, בודדים.¹⁸

¹⁷ ישנם פוסקים בני דורנו הדנים בשאלות המלחמה שבינינו לבין ארגוני המחבלים על פי דיני רודף ולא על פי דיני מלחמה. עיין למשל בדברי הרב נתן צבי פרידמן בחוברת שנה בשנה תשל"ב במאמרו 'דין רודף למחבלים'. הרב שאול ישראלי בעמוד הימיני עמי קמיה- קניג על פעולת קיביה, ועיין שם, שלאחר מכן דן מצד גדרי מלחמה והדברים סותרים זה את זה. הרב חיים דוד הלוי דין הבא להורגך השכם להורגו בחיינו הציבוריים תחומין א' עמ' 343-348 ובשו"ת עשה לך רב. הרב שלמה גורן במשיב מלחמה ג עמ' קסח- רעז, רפט- רצח. עיין גם בדברי הרב שלמה אבינר בשו"ת אינתיפדה עמ' 16-9 ובחוברת ישע ימינו 27 בטאון המוהע"ד בנימין עמ' לג- לד שדן מצד גדרי רודף וקבע שהאינתיפדה איננה בגדרי מלחמה. אך עיין בדבריו הצודקים שם של הרב יחזקאל קופלד עמ' כח-לב שהאינתיפדה היא בגדרי מלחמה. כאמור לעיל דיני רודף הם מצומצמים ומתאימים לסכסוך מקומי ואישי ואילו דיני מלחמה הם הלכות מאבק לאומי וזוהי מלחמתנו גם במחבלים ובפורעים. עיין עוד תחומין י מאמרו של הרב יעקב אריאל עמ' 62-75.

¹⁸ מקור נוסף במדרש, נראה סותר לכאורה את כל דברינו. במדבר רבה פנחס פרשה כא נאמר: 'צורר את המדינים'. למה? 'כי צוררים הם לכם'. מכאן אמרו חכמים- הבא להרגך השכם להרגו. עכ"ל. ולכאורה פסוק זה עוסק במלחמה. וחז"ל למדו מכאן דין הדומה לבא במחתרת, הבא להרגך השכם להרגו, שהוא שונה לחלוטין מדיני מלחמה. אלא שיש להסביר זאת כך. מדרש זה לא הובא להלכה באף אחד מהפוסקים ועל כך נאמר בירושלמי בפאה ב, ו' אין למדין מן האגדות. ובודאי במקרה זה שהוא נוגד את התלמוד והפוסקים. (ע"פ תוס' יו"ט בברכות ה, ד ועיין ברעק"א בתוס' אנשי שם ובראשון לציון שם. עיין במאמרו המקיף של הרב משה רזיאל בניב המדרשיה כרך כ- כא עמ' 81-86).

מלבד זאת מלחמת מדין אין היא מלחמת כיבוש הארץ, 'רק לנקום נקמתה, הרס אותם ולקחו שלל'. כדברי הרמב"ן במדבר לא, כז. אמנם חז"ל למדו מכאן הלכות שנוגעות לדיני מלחמה- כגון מצור על העיר, אך אין הכרח שמדרש זה סובר שמדובר פה בגדרי מלחמה, אלא בגדרי נקם הדומים לדיני בא במחתרת. דברים אלה הם בניגוד לדברי הרב שלמה גורן בספרו משיב מלחמה ג עמ' רסב, רצא.